

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «179/1917»: 39 (477) (045)
DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.01

Арзуманова Т. В.

кандидат історичних наук, доцент ХНУБА
<https://orcid.org/0000-0003-0820-5951>

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ БІКУЛЬТУРАЛІЗМУ УКРАЇНЦІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ЕТНІЧНОГО ПОРУБІЖЖЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуті проблеми формування бікультуралізму українців Воронежської губернії, які мешкали на етнічному українсько-російському порубіжжі. Проаналізовано відмінні риси в складових етнічної культури росіян та українців регіону (мова, одяг, побут та архітектура, звичаї, ментальність). Виявлено, що в другій половині ХІХ ст. серед українців – мешканців Воронежської губернії спостерігався процес формування бікультуралізму – прилучення до домінуючої російської культури з одночасним збереженням маркерів власної етнічної культури. Опанування українцями російської мови та елементів російської етнічної культури (одяг, традиції та звички в повсякденному житті, світоглядні погляди) носило переважно соціальний характер через панування в суспільстві Російської імперії шовіністичних стереотипів про першість та домінантність російської культури над селянською українською культурою. Бікультуралізм української діаспори на теренах Воронежської губернії виражався в розумінні її представниками власної відмінності від етнічних росіян та і від представників материнського етносу.

Ключові слова: етнос, етнічна культура, асиміляція, бікультуралізм, бікультурна ідентичність, ментальність, зміна етнічної свідомості, етнічна ідентичність, етнос, етнічне порубіжжя, титульне населення, діаспора.

The article considers the problems of formation of biculturalism of Ukrainians of the Voronezh province who lived on the ethnic Ukrainian-Russian border. Distinctive features in the components of ethnic culture of Russians and Ukrainians in this region (language, clothing, life and architecture, customs, mentality) are analyzed. It was found that in the second half of the XIX century, among Ukrainians - residents of the Voronezh province there was a process of formation of biculturalism - joining the dominant Russian culture while preserving the markers of their own ethnic culture. Ukrainians' mastery of the Russian language and elements of Russian ethnic culture (clothing, traditions and habits in everyday life, worldviews) was mainly social in nature due to the dominance of chauvinistic stereotypes in the society of the Russian Empire about the primacy and dominance of Russian culture over peasant Ukrainian culture. The biculturalism of the Ukrainian diaspora in the Voronezh province was expressed in the understanding of its representatives of their own differences from ethnic Russians and from the representatives of the mother ethnic group.

Key words: ethnicity, ethnic culture, assimilation, biculturalism, bicultural identity, mentality, ethnic identity, ethnicity, ethnic frontier, titular population, diaspora.

Постановка проблеми. Дослідження історії українсько-російського етнічного пограниччя в дискурсі аналізу формування бікультуралізму та бікультурної ідентичності у росіян та українців в іншоетнічному середовищі є важливим напрямом сучасної історіографії.

На нашу думку, слід змістити акценти з вивчення традиційної культури українців та росіян Слобожанщини у бік вивчення кроскультурних явищ: асиміляційних процесів та рівня збереження етнічної самосвідомості, формування бікультуралізму (одночасне опанування маркерами двох

етнічних культур) двох народів в умовах «іншоетнічної» більшості (українців на теренах Курської та Воронежської губерній та росіян на теренах Харківської губернії), українців та росіян

Аналіз актуальних досліджень. В сучасній історіографії відсутні спеціальні дослідження із зазначеної проблематики, однак певною мірою питання формування бікультурної ідентичності як кроку на шляху асиміляції українців Воронежської губернії висвітлено в наукових працях В. Висоцького [Висоцький 2012]. Зміну етнічної ідентичності українців під впливом російсь-

кої домінуючої культури на теренах Харківської губернії досліджено в роботах Т. Арзуманової [Арзуманова 2010, Арзуманова 2013]. Наукові дослідження авторів значною мірою базуються на етнографічних розвідках сучасників, зокрема описи етнічної культури українців Воронежської губернії представлено в роботах Г. Ткачова [Ткачев 1867], Б. Познанського [Познанський 1885], Ф. Никонова [Никонов 1871], А. Шахматова [Шахматов 1910].

Мета статті: аналіз бікультуралізму українців на теренах Воронежської губернії як перехідного етапу на шляху до етнічної асиміляції етносу.

Згідно перепису 1897 р. українці на теренах Воронежської губернії склали абсолютну більшість населення в Острогозькому (90,2 %), Богучарському (81,8 %), Бірюченському (70, 7%) та значну частину населення в Валуйському (51 %) та Павловському (41, 9 %) повітах. Дані повіти знаходилися в західній частині губернії на кордоні з українськими етнічними землями [Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: VI].

Колонізація зазначених територій українцями розпочалася з другої половини XVII ст. – початку XVIII ст. Отже, на момент появи етнографічних описів культури та побуту «малоросів» та «великоросів» в другій половині XIX століття два етноси мешкали поряд досить тривалий період, що дає змогу дослідити особливості їх розвитку в умовах етнічного порубіжжя.

Одним з перших дослідників етнічної культури та ментальності українців українсько-російського пограниччя став Г. Ткачов – автор етнографічних нарисів Богучарського повіту Воронежської губернії. Описуючи українця – мешканця досліджуваного повіту, автор наголошував, що він мало відрізнявся від свого «одноплемінника острогожця або харківця», бо «основний характер у них один і той же: як один лінивий та безтурботний, так і інший». Однак на думку Г. Ткачова історичні умови вплинули на зміну, як етнічної культури, так і ментальності під впливом російського етносу: «Все ж таки не дарма богучарець жив окремо від полтавця, мав інше керівництво, більше стосунків з москалем, ставши його

близьким сусідом» [Ткачев 1867: 159].

Схожі ідеї зустрічаються і в нарисах про воронезьких українців в роботі Б. Познанського «Воронезький хохол не схожий з українцем: він жвавіший, спритніший, немає в ньому української недовіри, похмурості, він не дивиться з-під лоба як подніпровець» [Познанский 1885: 632]. Протоієрей Ф. Никонов також підкреслював, що «малорос воронезький не є малорос корінної України» [Никонов 1871: 257]. Г. Ткачов допускав, що богучарці-українці «дещо змінили в своєму характері, так само, як змінили шапку, свитку, деякі страви» [Ткачев 1867: 159].

Наведені характеристики сучасників свідчать про процес формування бікультуралізму в середовищі українців в іншоетнічному середовищі. За словами російського соціолога Т. Білопольської, бікультуралізм – це коли діаспора усвідомлює свою відмінність не тільки від іншого етносу, що їх оточує, а й певною мірою від материнського етносу [Белополюская 2007: 76]. Нажаль, наявні історичні джерела не дозволяють встановити рівень етнічної самосвідомості українців, а про культурні запозичення свідчать лише сучасники, які звертали увагу на негативний вплив російської культури на український етнос.

Згідно етнографічним розвідкам, проживаючи поряд з росіянами, українці, на жаль, запозичували у них негативні риси: схильність до алкоголізму, бійки, сімейні скандали та неповагу до батьків і старших. Все це було неприпустимо в українському середовищі до знайомства з культурою російського етносу. Так Г. Ткачов підкреслює: «Я навмисно вивчав та порівнював характер малоросів, які живуть по-сусідству з великоросами та вдалині від них, і встановив, що всі зазначені риси проявляються у всьому неподобстві тільки у малоросів – сусідів великоросів. Між тим, малороси, які мешкають далеко від росіян, зберегли той характер, який описується письменниками та розповідями старих» [Ткачев 1867: 174].

Майже всі сучасники акцентували на значні відмінності українців та росіян в побуті, що, на їх думку, свідчило про їх світоглядні відмінності. Провідною рисою українців була любов до чистоти, порядку в хаті.

Будинки були розташовані в середині двору, стіни обмазувалися глиною та трічі на рік білилися розчином крейди, розведеної у воді. Господарки білили хати ззовні перед Пасхою, Трійцею та храмовим святом в селі. В кухні завжди було дуже чисто, посуд помитий. Піч розмальована квітами (малювали їх різнокольоровою глиною). Кожну суботу господарки обмазували долівку хати глиною, вимивали лавки та стіл. В кухні ніколи не було того чаду, який зустрічався в хатах росіян, які традиційно топили піч по-чорному. Про комах – прусаків, клопів, які були поширені в хатах росіян, у українців навіть не знали [Ткачев 1867: 161-165].

В той же час В. К. Михалевич зазначав: «Неможна не відмітити, що тутешні селяни – великороси тримають свої житла в неохайності: хати задимлені та переповнені комахами (таргани, клопи), взимку разом з господарями в хаті перебували свійські тварини та птахи, що робило повітря тяжким, практично неможливим для людини без звички або до того, хто зайшов з чистого повітря» [Михалевич 1862: 352]. Росіян дослідник характеризував як народ, який мав твердий характер та нездатний або небажаючий приймати «чуже», від українців позичив мало і лише «дурне» - лінь.

Спостерігаючи за чистими, вибіленими хатами українців, росіяни в етнічно-змішаних селах також намагалися прибирати в хатах, однак «великоросу це було не під силу. Ззовні їх хати були ще більш-менш чистими, але в середині – нечистоти, сморід, ходили свині» [Ткачев 1867: 175]. «Двори українців великі та чисті – тісноти росіян та нечистоти у них не було. Українці приділяли багато уваги на хліви для тварин, особливо вівець [Михалевич 1862: 358].

Звертали увагу сучасники і на антропологічні відмінності двох народів: «Мускулами хохол не бідний, але кровообіг його, мабуть, повільніший, тому він любить їсти гарячі страви, а з холодних – більш за все йому подобається сало та оселедець; чорного хліба та квасу він не терпить» [Никонов 1871: 253]. Страви богучарських українців, як і страви всіх українців, смачні та чисто приготовлені. Найважливіші блюда – борщ, капуста, куліш (пшенична каша). Богучарці стверджували, що куліш, зварений в полі,

набагато смачніший за куліш, який варять баби вдома. Але куліш найсмачніший варять чумаки. Найважливішою стравою українців Богучарського повіту залишалося свіже просолене сало. Для них воно потрібне завжди: на сніданок, на закуску, в дорогу. Жоден чумак не поїде в дорогу без сала. Була навіть поширена промовка, що якщо померлому українцю помазати губи салом, він воскресне» [Ткачев 1867: 166].

В стравах росіяни відставали від українців: вони не так смачно та чисто були приготовлені, «в свята готували багато, а в інші дні їсти було нічого. «Одним словом, у ставленні до їжі великорос нерозумно економічний та нерозбірливий» [Ткачев 1867: 175].

Г. Ткачов наголошував, що росіян Богучарського повіту можна ділити на дві різні категорії: росіяни, які мешкали окремими поселеннями та росіян, які жили в селах українців (прибули, коли повіт було вже заселено і місця в слободах своїх одноплемінників вже не було). Автор зазначав, що українці «косо» дивилися на росіян – прибульців, але приймали їх на місце проживання, бо ті «ставили могорич» товариству. «А де діло доходило до могорича, то богучарці, за їх словами, були готові прийняти хоч татарина, хоч самого чорта, бо «богучарці люблять пити по чарці»» [Ткачев 1867: 171].

Росіяни, які мешкали разом з українцями, дуже дивували останніх своєю поведінкою: жили окремо, важко працювали до сьомого поту, не їли сала та паляниць, а хліб с квасом. Все, що заробляли, росіяни вивозили на базар. Через 5-7 років, росіяни заробляли вже достатньо статків, щоб наймати робітників. Тобто починали жити краще від українців, що, зазвичай, викликало заздрість та недобрі слова: «Живуть москалі в брудних хатах як свині, а харчуються ще гірше». Але в брудну та смердючу хату йшли на поклін просити в борг грошей до поважного Григорія Сидоровича (а не до Гришки) [Ткачев 1867: 172].

Ф. Никонов зазначав, що українці працювали менше за росіян, тому і до весни часто не вистачало хліба: «Наїдається малорос скоро, але частіше за росіян приймаються за їжу. На морозі працювати практи-

чно не можуть, вставати рано не вміють, вночі ні чоловіки, ні жінки не працюють. У багатьох малоросів до весни не вистачає хліба ні для себе, ні для годування худоби. Однак малороса можна похвалити за співчуття до потреб ближнього: заможні в таких випадках багато допомагають і грошима, і натурою... Вони не мають звичаю винагороджувати себе втрое, як великороси» [Никонов 1871: 253].

За словами Г. Ткачова росіяни в українських селах, якщо їх було мало, дуже швидко змішувалися з українцями і через 20-30 років лише те, що їх продовжували називати односельці «москалями» свідчило про їх етнічне походження, «зовнішнє вони робилися хохлами». Однак, якщо до села переселялася велика група росіян і вони складали половину або чверть населення слободи, «тоді малоросам біда: великороси все переробляли по-своєму». На думку дослідника причиною таких змін був характер українців – «будучи м'якше, вони повністю підпадали під владу росіян». Однак через гордість та прагнення в суспільних справах грати вирішальну роль українці починали сварки з росіянами, які переростали в постійні сутички. Конфлікти росіян і українців перетворювали слободу з мальовничого українського села в село з брудними дворами та вулицями, ворожим ставленням сусідів один до одного. Як свідчив Б. Познанський, між українцями та росіянами «є певний антогонізм» [Познанський 1885: 632].

Сучасників приємно вражало ставлення українців до родини, до жінок, повага до старших. За свідченнями Ф. Никонова «у великоросів навіть жонаті сини, які мали своїх дітей та онуків, завжди радилися з батьком, навіть старим та сліпим щодо господарських справ. Матір в родині не користувалася значною повагою. У малоросів, навпаки, не тільки голові родини демонструється повага всіма членами сім'ї, але й матері, свекрусі... І в ставленні чоловіка до жінки немає тих приголомшливих явищ тиранства та неприборканого свавілля, які зустрічалися в родинях великоросів» [Никонов 1871: 265].

Г. Ткачов наголошував на тому, що під впливом російської етнічної культури, українці починали більше вживати алкого-

лю і під його впливом в них проявлялася «великоруська риса: буйство». «Бійки були нелюдськими: мені не раз доводилося бачити в волосних правліннях людей з вирваними очима, з проломленою головою, з обідраною з обличчя шкірою». Окрім страшною жорстокості під час бійок українці почали демонструвати неповагу до батьків, що раніше в їх середовищі вважалося одним з найстрашніших гріхів. У російсько-українських селах за прикладом росіян українці стали бити батьків, «хапати їх за пельки». Такі випадки, звичайно траплялися і раніше, але були одиничними та засуджувалися суспільством. З появою росіян такі проступки почали зустрічатися «сплошь і рядом» [Ткачев 1867: 174].

Священик Ф. Никонов свідчив, що українці «в моральному та релігійному відношенні стоять вище великоросів»: «знають основні молитви», «малорос набагато старанніше росіянина у відвіданні богослужіння в святкові дні, в домашніх молитвах.... Серед росіян не знайти бажаючих співати в церковному хорі, а серед українців – багато бажаючих. В кожній слободі є досвідчені уставщики, які багато років вивчають порядок богослужіння. А в українській церкві діди та батьки співають у хорі, а онуки (у віці від 8 до 15 років) підспівують. На думку священика, через повагу до церкви серед українців формувалася і любов до грамотності та освіти. Школи в селах були переповнені українськими хлопчиками: «діти ходять до школи та розуміють, що грамотність – це не те, що не знаєш куди застосувати» [Никонов 1871: 264]. В той же час, сучасники свідчили, що росіяни дуже неохоче віддавали дітей до школи, стверджуючи, що «наукою не прокормитися», також були поширені плітки, що грамотних дітей заберуть в казну. В 1860-х роках писемність серед селян колишніх поміщиків була в повітах з переважаючим українським населенням. Наприклад, в Бірючанському повіті 1 грамотний приходився на 21 неграмотного, а в Землянському повіті (абсолютна більшість росіян) 1 грамотний приходився на 485 неграмотних [Михалевич 1862: 298].

Маркером бікультурності українців слід вважати зміни в мовній культурі: між собою, в родинях українці продовжували

говорити по-українськи, сварилися також: «бісов син», побила б тебе лиха година». «Під чаркою» у українців також вживалася рідна мова. Однак, коли треба було говорити з чужинцем, українці переходили на російську мову. Ця мова смішна, але це вже існуючий факт. Найбільш русифікація охопила саме категорії торгових людей, «пахарське село все ще чисто малоросійське» [Познанский 1885: 633, 648].

Б. Познанський визначив, що поширення російської мови та культури серед українців не мало за мету зміну етнічної ідентичності, мета була соціальна: через русифікацію отримати рівень культурної, освіченої особи, чий рівень стоїть вище за рівень селянина – «мужика». «Намагаючись вийти з мужиків та перетворитися на купців, тутешні купці відсторонюються від рідної мови, обрядів та звичаїв, а потім, відчуваючи в собі зміни, не знають як вже себе і назвати... «Ми не великороси, але вже і не малороси, простими хохлами нас назвати неможна... Вже принаймні білоросами: все ж таки ми чистіше за хуторських хохлів неосвічених ...». Автор підкреслював, що ці люди втратили свою етнічну ідентичність, не розуміли хто вони, однак чітко підкреслювали своє місце в соціальній ієрархії, характеризуючи своїх селян – одноплемінників як «неосвічених хохлів» [Познанский 1885: 633-634, 648].

Поступово така точка зору почала ширитися і серед селян, особливо в тих селах, де часто проходили великі ярмарки та базари. «Часте перебування в селі торговців – міщан з стоянками та ночівлею сприяло поширенню серед селян «просвіти» в тому вигляді, як вона розумілася простими селянами: поширення звички пити чай, ходити в чоботах, вставляти в розмову російські «розумні» слова [Шахматов 1910: 147].

На думку Б. Познанського в Воронежській губернії в першу чергу процес форму-

вання бікультуралізму зачепив українських купців, які намагалися у всьому наслідувати купців московських, однак «цей хохол, що перекручував російську мову, підстригався «в скобку» та хрестився, широко розмахуючи руки, як московські купці, все ж таки залишався природним малоросіянином». Також серед купців пішла традиція змінювати прізвища: Кащенко - в Кащенков, Рибалко – в Рибалков, Яцько – в Яцьков. Документи підписували також, як їм здавалося, на «московський лад», наприклад, «Васелей» замість «Василій». Все це виглядало досить комічно. Автор зазначав, що воронезькі українці повністю втратили історичні традиції, їх предки «в могилу забрали історію, минуле», а «тутешні хохли не знають звідки навіть прийшли їх батьки» [Познанский 1885: 632, 648].

Отже, в другій половині XIX ст. серед українців – мешканців Воронежської губернії спостерігався процес акультурації – прилучення до домінуючої російської культури з одночасним збереженням маркерів власної етнічної культури. Українці одночасно залучалися до культури домінантного етноса Російської імперії, паралельно зберігаючи власну етнічну культуру. Одночасне оперування елементами двох культур – бікультуралізм - поступово змінився асиміляційними процесами в українському середовищі.

Дослідження формування бікультуралізму серед українців в Воронежській губернії в умовах їх проживання в іншоетнічному оточенні має низку перспективних напрямів: рівень толерантності в міжетнічних контактах, сутність та ступінь поширення етнічних стереотипів, мовні поведінки та мовні уподобання, розмір етнічних дистанцій (поширеність екзогамних шлюбів, ведення бізнесу з представниками іншого етносу).

ЛІТЕРАТУРА

Арзуманова Т. В. Культурна самобутність та міжкультурний діалог українців та росіян Харківської губернії у XIX ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство; історичні та філологічні науки». 2013. № 1055. С. 70–76.

Арзуманова Т. В. Мовні та культурні традиції на Слобожанщині наприкінці XIX ст. (на прикладі Хар-

ківської губернії) // Краєзнавство: науковий журнал. К.: Телесик, 2010. Ч. 3-4. С. 154–162.

Белопольская Т. Н. Этносоциальная адаптация и интеграция вынужденных мигрантов в современной России: на материалах Краснодарского края: диссертация ... канд. соц. наук. Краснодар, 2007. 154 с

Высоцкий В. В. Историческая, социально-экономическая и этнокультурная ассимиляция украинского

населения Воронежской губернии : начало XIX в. - первая четверть XX в.: автореферат дис. ... кандидата исторических наук / В. В. Высоцкий.: Воронеж. гос. пед. ун-т. Воронеж, 2012. 24 с.

Михалевич В. К. Воронежская губерния / Сост. Ген. штаба подполк. В. Михалевич. СПб.: Деп. Ген. штаба, 1862. Т. 4. 654 с.

Никонов Ф. Быт и хозяйство малороссов в Воронежской губернии / Прот. Ф. Никонов // Памятная книжка Воронежской губернии на 1870-1871 годы / Воронежский губернский статистический комитет. - Воронеж: Издание Воронежского губернского статистического комитета, 1871. 273 с.

Arzumanova T. V. (2013) *Kulturna samobutnist' ta mizhkulturniy dialog ukraintsiiv ta rosiyan Kharkivskoi gubernii u XIX st. [The cultural identity and the intercultural dialogue of Ukrainians and Russians of Kharkiv province in the 19th century]* // *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu im. V. N. Karazina. Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. (issue 1055. pp. 70-76)* [in Ukrainian].

Arzumanova T. V. (2010) *Movni ta kulturni traditsii na Slobozhanshchini naprikintsi XIX st.. (na prikliadi Kharkivskoi gubernii) [The linguistic and cultural traditions in Slobozhanshchyna in the end of the XIX century (on the example of Kharkiv province)]* // *Kraeznavstvo: naukoviy zhurnal. Local lore: a scientific journal. (issue 3-4. - pp 154-162). Kyiv: Telesik* [in Ukrainian].

Belopolskaya T. N. (2007) *Etnosotsialnaya adaptatsiya i integratsiya vynuždennykh migrantov v sovremennoy Rossii: na materialakh Krasnodarskogo kraja: dissertatsiya kandidata sotsiologicheskikh nauk [The ethnosocial adaptation and integration of forced migrants in modern Russia: on the materials of the Krasnodar Territory: dissertation of a candidate of sociological sciences]. Krasnodar* [in Russian].

Vysotskiy V. V. (2012) *Istoricheskaya. sotsialno-ekonomicheskaya i etnokulturnaya assilyatsiya ukrainskogo naseleniya Voronezhskoy gubernii: nachalo XIX v. - pervaya chetvert XX v. [Historical, social, economical and ethnocultural assimilation of the Ukrainian population of the Voronezh province: the beginning of*

Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. / pod red. N.A. Troynitskogo. SPb.: Izdaniye Tsentral'nogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del, 1899-1905: Voronezhskaya guberniya. 1904. 255 s.

Poznanskiy B. S. *Voronezhskie khohly // Kievskaya starina. 1885. T. 11. № 4. С. 613-648.*

Tkachev G. *Этнографические очерки Богучарского уезда / Г. Ткачев // памятная книжка Воронежской губернии на 1865-1866 гг. Воронеж: Воронеж. Губ. Стат. ком., 1867. С. 159-222.*

Шахматов А. А. *Материалы для изучения великорусских говоров / А. А. Шахматов. СПб.: Тун. Имп. Акад. наук, 1910. Вып. 9. 272 с.*

REFERENCES

the 19th century. - first quarter of the 20th century] - *Voronezh. [in Russian].*

Mikhalevich V. K. (1862) *Voronezhskaya guberniya [Voronezh province]. Saint Petersburg. [in Russian].*

Nikonov F. (1871) *Byt i khozyaystvo malorossov v Voronezhskoy gubernii [Life and economy of little Russians in the Voronezh province]* // *Pamyatnaya knizhka Voronezhskoy gubernii na 1870-1871 gody [Commemorative book of the Voronezh province for 1870-1871]. - Voronezh. [in Russian].*

Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g./ pod red. N.A. Troynitskogo [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897- Voronezh province] (1904). - Saint Petersburg. [in Russian].

Poznanskiy B. S. (1885) *Voronezhskiye khohly [The Khohols of Voronezh] // Kiyevskaya starina [Kiev's antiquity]. (vol. 11, issue № 4, pp. 613-648). [in Russian].*

Tkachev G. (1867) *Etnograficheskiye ocherki Bogucharskogo uyezda [The ethnographic sketches of the Bogucharsky district] // memorial book of the Voronezh province for 1865 -1866]// pamyatnaya knizhka Voronezhskoy gubernii na 1865-1866 gg. [The memorial book of Voronezh province for 1865-1866]. Voronezh [in Russian].*

Shakhmatov A. A. (1910) *Materialy dlya izucheniya velikoruskikh govorov [The materials for studying of Great Russian dialects]. - Saint Petersburg [in Russian].*